

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

КОРОТКА Ірина Миколаївна

УДК 811.161.2'373.611

**СЕМАНТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ ГНІЗД ЗІ
ЗНАЧЕННЯМ 'РОСТИ', 'ЗБІЛЬШУВАТИСЯ' У ГЕРМАНСЬКИХ,
СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА БАЛТІЙСЬКИХ МОВАХ**

10.02.15 – загальне мовознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Одеса – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі перекладу, прикладної та загальної лінгвістики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Гліаді Олександр Іванович,
Центральноукраїнський державний
педагогічний університет
імені Володимира Винниченка,
завідувач кафедри методик
дошкільної та початкової освіти.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Глушенко Володимир Андрійович,
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»,
завідувач кафедри германської та слов'янської філології

кандидат філологічних наук, доцент
Мікіна Олена Геннадіївна,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
доцент кафедри романської філології
та порівняльно-типологічного мовознавства.

Захист дисертації відбудеться «24» жовтня 2018 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.053.05 Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65045, м. Одеса, вул. Єврейська, 25.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «24» вересня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Дружина

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У реферованому дослідженні здійснено системний аналіз семантичних змін у лексиці трьох груп мов (германській, слов'янській та балтійській), яка в різні часи була сформована в межах одного лексичного гнізда. Як показує практика мовознавства, при цьому дослідник отримує, окрім суми спільнокореневих лексем, пов'язаних формальними відношеннями, ще й активну багатоступеневу систему значень, яка розвивається за аналогією до самої себе, про що свідчить паралелізм утворення семем у мікрогніздах одного макрогнізда. Ця багатоступеневість виявляється у наявності різних хронологічних ярусів семантики, що засвідчують динаміку системи значень.

Дослідження загальних принципів семантичної організації груп синонімічних гнізд, типології їхньої взаємодії в часі – важлива проблема сучасного загального мовознавства, і саме на вирішення такої проблеми орієнтована пропонована дисертація.

Актуальність теми дослідження зумовлена, по-перше, недостатнім вивченням систематики і напрямків семантичних процесів, які відбувалися в лексичних гніздах із коренями 1) **oid-/*aid-*; 2) **b(e)u-/*bh(e)ǫ-*; 3) **bhel-, *bhlē-*; 4) **tēu-/*tāu-*; 5) **bheu-/*bheuǫ-*; по-друге, відсутністю спроб комплексного аналізу зазначених об'єктів у практиці вітчизняного мовознавства; по-третє, необхідністю вдосконалення семантичного аспекту методики досліджень, орієнтованих на вирішення проблем загального мовознавства й етимології.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дослідження пов'язане з науковими розробками кафедри перекладу, прикладної та загальної лінгвістики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка в межах теми «Мовні картини світу в аспекті культурології та компаративістики» (номер державної реєстрації 0116U005283). Автором досліджувалися семантичні зрушення, які протікали в межах гнізд із базовим значенням 'набрякати'. Тема дисертації затверджена вченою радою Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (Протокол № 11 від 22.06.2012 р.).

Мета – дослідження закономірностей семантичних зрушень, які відбувалися в групі індоєвропейських лексичних гнізд із синонімічним значенням '*рости, збільшуватися*', одиниці яких засвідчені в германських, слов'янських та балтійських мовах. Досягнення сформульованої мети передбачає вирішення суми **завдань** практичного і методологічного характеру, з-поміж яких, зокрема:

– провести аналітичний огляд історії гніздового вивчення індоєвропейської лексики (для окреслення традиційних підходів до гніздового вивчення лексики);

– розробити й обґрунтувати процедурну схему семасіологічного аналізу групи синонімічних гнізд у кількох групах мов;

– системна семантична інвентаризація наявної (історично засвідченої та реконструйованої) в доступних джерелах германської, слов'янської та балтійської лексики, сформованої у лексичних гніздах із основами **oid-/*aid-*; **b(e)u-/*bh(e)ǫ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/*tāu-*; **bheu-/*bheǫ-*;

– побудувати схеми значеннєвих зрушень (як спільних для всієї групи синонімічних гнізд, так і властивих окремим гніздам) як проявів динаміки базової семантичної організації лексичних гнізд. Для цього необхідно встановити послідовність виникнення семем і їхніх ланцюжків за принципом «примарна» → «секундарна»;

– установити типи зрушень значення, які через свою типовість для лексико-семантичних систем різних (у тому числі неспоріднених) мов виявляють ознаки семантичних універсалій;

– з'ясувати невикористані семантичною системою гнізда вектори семантичного розвитку;

– з'ясувати імпліцитні значення між кластерами семем, які хоч і не фіксуються у джерелах, однак вираховуються з огляду на продуковану ними суму вторинних значень.

Об'єкт дисертаційного дослідження – лексичні гнізда *i.-ε.* коренів 1) **oid-/*aid-*; 2) **b(e)u-/*bh(e)ǫ-*; 3) **bhel-*, **bhlē-*; 4) **tēu-/*tāu-*; 5) **bheu-/*bheǫ-*; зі значенням 'рости, збільшуватися', різною мірою збережені у германських, слов'янських і балтійських мовах.

Предмет дослідження – семантичні зрушення, що реально зафіксовані або можуть бути реконструйовані у германській, слов'янській та балтійській лексиці, утвореній в гніздах із коренями **oid-/*aid-*; **b(e)u-/*bh(e)ǫ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/*tāu-*; **bheu-/*bheǫ-*; система контрастивних і типологічно близьких рис у розвитку значення синонімічних гнізд слів і, почасти, формальні (словотвірні) відношення між лексичними одиницями різних гнізд.

Матеріалом дослідження стали германська, слов'янська та балтійська лексика різного хронологічного рівня, представлена 59 мовами і діалектами відповідних груп. Решта лексем зі споріднених і неспоріднених мов була залучена для верифікації семантичних зрушень шляхом звернення до типологічно близьких випадків співвідношення семем. Загалом фактологічна база дослідження складається з 3749 словоформ, фразеологізмів, які мають близько 5428 семем (дослідження орієнтоване на аналіз саме *семантики* зібраних лексем, яка є *головним* об'єктом уваги), зі 101 досліджуваних мов і діалектів. Матеріал добирався зі словників різних типів (етимологічних, історичних, діалектних, тлумачних, ономастичних; див. список джерел) і монографічних досліджень з етимології, порівняльно-історичного мовознавства й семасіології.

Методологія і методи дослідження. *Етимологічний* (прийом реконструкції значень), *порівняльно-історичний* (визначення генетичної спорідненості, встановлення відносної хронології мовних явищ, зовнішнє і внутрішнє порівняння мовних одиниць), *типологічний* (для виявлення

гетерогенних мовних одиниць, які показують однаковий семантичний розвиток), метод коментування і порівняльного аналізу словникових дефініцій (у тому числі порівняння синхронних зрізів у розвитку кожного з гнізд), метод лінгвістичного моделювання.

Опис кількісного складу лексичних гнізд здійснюється *методом фронтального обстеження дефініцій словників різного типу* (суцільне статистичне анкетування) із вибором германської, слов'янської та балтійської лексики, утвореної від фонеморфологічних варіантів перелічених вище індоєвропейських коренів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняному мовознавстві *здійснений комплексний порівняльний аналіз динаміки семантичної організації лексичних гнізд із синонімічними індоєвропейськими основами у мовах трьох груп* (германських, слов'янських балтійських) із застосуванням методики моделювання семантичної еволюції залученої для аналізу лексики.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що: 1) у дисертаційному дослідженні вперше здійснюється моделювання історії системи семантичних процесів, які відбувалися всередині групи гнізд, і пропонується процедура аналізу (принципи і критерії) значенневих зрушень у синонімічних гніздах; 2) методика дослідження зазначеної групи гнізд може бути використана у вивченні лексичних гнізд із іншими коренями.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів і результатів дисертації у працях із «Загального мовознавства», «Історичної та загальної лексикології», «Порівняльної семасіології германських, слов'янських, балтійських та ін. і.-є. (і не тільки) мов», студіях із «Мовної типології»; у практиці укладання словників типових семантичних змін, створення посібників із лексичної семантики й загальної теорії значення, а також при підготовці спецкурсів і спецсемініарів із «Порівняльного мовознавства». Окремі семасіологічні розвідки можуть бути використанні в дослідженнях з індоєвропейської етимології для обґрунтування семантичного боку версій.

Апробацію основних положень і результатів дослідження здійснено на 6 наукових, науково-практичних і науково-методичних конференціях, з них 5 *міжнародних*: Міжнародна науково-практичній конференції «Мови і світ. Методика викладання» (Кіровоград, 2013), Міжнародна науково-практичній конференції «Мови і світ. Методика викладання» (Кіровоград, 2014); Міжнародна науково-практичній конференції «Мови і світ. Методика викладання» (Кіровоград, 2017); Міжнародна науково-практична конференція “Filologia, socjologia i kulturoznawstwo, osiągnięcia naukowe, rozwój, prorozycje na rok 2015 (30.12.2015 – 03.01.2016)” (Варшава, 2015), Міжнародна науково-практична конференція “Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne tendencje w nauce i edukacje (30.01.2016 – 31.01.2016)” (Краков, 2016); 1 – *міжнародна науково-практична інтернет-конференція* «Іноземна мова у професійній підготовці спеціалістів: проблеми

та стратегії» (Кропивницький, 2018); результати досліджень обговорювались на засіданнях кафедри, а також науково-методичних семінарах кафедри перекладу, прикладної та загальної лінгвістики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка та на щорічних науково-практичних конференціях Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка «Мови і світ: дослідження та викладання» (м. Кропивницький (Кіровоград), 2012-2017 рр.).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження викладено у 12 одноосібних наукових публікаціях: серед яких 10 статей опубліковано у фахових збірниках наукових праць, визначених МОН України, у яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень; 2 – у закордонному періодичному виданні (Польща).

Обсяг і структура роботи. Дисертаційне дослідження загальним обсягом 233 сторінки (основний текст дисертації становить 180 сторінок) складається переліку умовних позначень, вступу, трьох основних розділів з висновками до них, загальних висновків, списку використаної літератури та списку використаних джерел (всього 236 позицій) та додатків (А, Б, В), які мають самостійне значення, наочно репрезентуючи результати аналізу у вигляді сумарних таблиць збігів і розбіжностей у семантичній організації лексичних гнізд.

ОСНОВНИЙ ЗМІТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами, сформульовано його мету і завдання, названо предмет, об'єкт і джерельну базу. Тут же перелічено методи дослідження, викладено наукову новизну одержаних результатів, їхнє теоретичне і практичне значення, наведено результати апробації дисертації та відомості про кількість публікацій.

Розділ перший «Гніздовий метод дослідження лексики у мовознавстві й принципи порівняльно-семасіологічного аналізу групи лексичних гнізд із базовим значенням 'збільшуватися', 'рости'» присвячено історії гніздового принципу опису системних відношень у лексиці, характеристиці складного поняття гнізда слів, його організації та аналітичному розбору наявних у мовознавстві підходів щодо його визначення. Okремо пропонується розгорнутий опис методики аналізу значень слів, утворених у групі синонімічних лексичних гнізд.

У **підрозділі 1.1 «Історія гніздового опису системних відношень у семантиці лексичних одиниць»** аналізуються методики гніздового аналізу лексики, і робиться висновок, за яким теорія гніздового вивчення лексики за порівняно короткий термін пройшла складний шлях, який умовно поділяється на чотири етапи. *Перший* – вироблення теорії структури

індоєвропейського кореня, морфології індоєвропейського слова, дослідження закономірностей структурної еволюції індоєвропейського слова у мовах-нащадках в рамках окремих груп спільнокореневої лексики. *Другий* – розуміння природи і механізмів, які рухали розвиток лексичних гнізд як складноорганізованих мовних об'єктів, існування яких простежується лише в діяхронії. Це етап переходу від аналізу форми спільнокореневих одиниць до усвідомлення їхньої системності. *Третій* – становлення теорії системного опису суми спільнокореневих слів у діяхронії, а власне як етап вироблення його поняттєвого і термінологічного апарату. *Четвертий* період характеризується стійким прагненням дослідників застосувати вироблені раніше теоретичні принципи до висвітлення різних практичних аспектів вивчення історичної еволюції систем спільнокореневих слів.

Підрозділ 1.2 «Поняття гнізда слів у сучасному мовознавстві: проблеми термінології та методики». У пропонованому дисертаційному дослідженні для вирішення методичних питань, одним яких є максимально чітке визначення його об'єктів, приймається розмежування двох типів гнізд: *лексичного й етимологічного*. Це відокремлення необхідне для того, щоб в цьому конкретному випадку провести умовну межу між вивченням груп спільнокореневих лексичних одиниць у синхронії та діяхронії. Умовність розмежування тут двох типів лексичних гнізд зумовлена тим, що аналіз цих об'єктів зорієнтований на виділення спільних рис у гніздовій організації лексики в різних мовах (*синхронія системний підхід*), але це можливо при апеляції до їхньої історії, що є кроком до історичного підходу, звернення до динаміки (*діяхронія*). Для реферованої дисертаційної праці, що акцентує на описі семантичної організації груп спільнокореневих слів як складноорганізованих лексичних систем актуальне визначення таких систем як **лексичних гнізд**. На сучасному рівні розвитку досліджуваних мов (слов'янських, германських, балтійських) вони становлять *цілком оформлені системи* в сукупності всіх взаємозв'язків їхніх елементів. Однак через те, що «у мові нема непорушності», «статика мови є лише окремим випадком її динаміки чи швидше кінематики» (І. О. Бодуен де Куртене), ця система через її завершеність видається інформаційно фрагментарною, оскільки позбавлена багатьох важливих для розуміння її організації елементів, які зникли чи деактуалізувалися, вийшовши за її межі. Отже, етимологічне гніздо на протигагу лексичному з його системним характером існує як мінлива *трансформа*, у зв'язку з чим її системність умовна і навіть проблематична.

Відповідно, основним об'єктом синхронного опису системи значень спільнокореневих слів, закономірностей їхнього існування є лексичне гніздо в сукупності всіх відношень між його компонентами. Це рівень сучасної мовної реальності, рівень комунікативної практики. Натомість послідовна зміна синхронних станів одного лексичного гнізда у рамках наукової методики може бути визначена як етимологічне гніздо, тобто об'єкт, який становить рівень теорії, сприяючи кращому пізнанню сучасного стану функціонування лексичних одиниць.

Підрозділ 1.3 «Етимон як системотворчий елемент лексичного гнізда». Організація такого складного об'єкта мовознавства, як лексичне гніздо, відбиває принцип мовної ієрархії, що формується у мовному часі. У дисертації приймається погляд на етимон¹ як на корінь, який виділяється етимологічним шляхом у сукупності лексем різних мов однієї сім'ї. Визначення етимона (бази) як *перший крок* аналізу гнізда спільнокореневих форм закономірно передбачає *другий крок* – реконструкцію його прамовної (у нашому випадку – праіндоєвропейської) форми, тобто того матеріального стану, який став початковим, стартовим в історії гнізда. Наявність цього кореня у складі цих слів, власне, дає підстави вважати їх генетично тотожними, об'єднуючи в гніздо.

Зробимо важливе, на наш погляд, зауваження щодо однієї думки, за якою етимон як першоджерело гнізда спільнокореневих слів є його «когнітивною моделлю, тобто першосмислом» (Л. Х. Хараєва). Ця теза дискусійна: навряд чи доцільно говорити про першосмисл, оскільки практика опису й реконструкції етимологічних гнізд спонукає до висновку не про окремих концепт, а про суму значень, які синхронно існують на різних етапах історії гнізда (в тому числі й у його індоєвропейську добу, яка була розтягнута у часі, прихованому від писемної історії мови). І ця сукупність значень характеризує різні концепти.

Підрозділ 1.4 «Джерела і принципи добору матеріалу». До об'єктів уваги в дисертації належать всі доступні одиниці аналізованих гнізд, оскільки результативність опису семантичних зрушень залежить від кількісного і якісного складу системи похідних, які сформували певне лексичне гніздо в діахронії. Відповідно, до аналізу залучено деривати, що належать до різних хронологічних шарів (похідні різного часу) лексичних гнізд. Отже, джерела це: етимологічні й історичні словники, словники діалектної та нормативної лексики. Використання у запропонованій методиці дослідження кожного з типів джерел має своє місце і призначення, що доводиться спеціальним обґрунтуванням у відповідному пункті підрозділу.

Підрозділ 1.5 «Принципи дослідження семантики групи лексичних гнізд». Застосовані у дослідженні аналітичний розбір історичних змін у семантиці групи синонімічних гнізд і алгоритм моделювання цих змін можна представити у вигляді теоретичних принципів, кожен із яких акцентує на окремому аспекті дослідницької процедури, необхідному для окреслення напрямку пошуків, закріплення й верифікації його результатів.

Завдяки етимології можна «повернути» в систему семантичних відношень слів у гніздах цілі пасма, ланцюжки значень, які у певний період історії мови «випали» з неї разом із відповідними лексемами через процеси деетимологізації чи просто їхню надмірну семантичну відокремленість, звідки їх сприйняття як неспоріднених форм. Із «поверненням» лексем до

¹ Пор. визначення Е. А. Макаєва «індоєвропейський етимон – це структурно оформлений на відповідному етимологічному рівні фонеморфологічний і семантичний комплекс, який є базовим для певної лексеми чи групи похідних утворень у різних індоєвропейських мовах».

їхнього лексичного гнізда ми, з одного боку, отримуємо можливість пояснити логіку формування, послідовність виникнення значень тих давно відомих слів гнізда, чия семантична історія до цього була незрозумілою, а з іншого, об'єднання двох рядів лексем знімає питання генетичної омонімії, що в цьому разі виявляється лише розгалуженою полісемією.

Значна кількість достатньо архаїчних семантичних зрушень, відправними пунктами яких були конкретні значення, дозволяє змоделювати зміст індоєвропейського слова як сукупності дискретних протосмислів. Складна система асоціацій між цими смислами багато в чому зумовила виникнення найдавнішої суми семем, зафіксованої у перших відомих пам'ятках писемності. Комбінації цих протосмислів у різних контекстах формували відповідні концепти, тобто можна говорити про своєрідну «генетичну програму», яку визначаємо як закладені ще за часів прамовного стану закономірності, що визначають вектор еволюції значень одиниць гнізда і їхню (значень) кореляцію в різні періоди його історії. Значна кількість архаїчних лексем зберігає найдавніші значення до цього часу, регулярно відтворюючи їх у діяхронії, тому «вичерпування» такої програми може стосуватися лише частини семем, але не потенціалу загалом.

Будь-які зміни у кількісному складі гнізда (втрата/поява нових лексем) в окремо взятий момент його історії спричиняють зрушення в його семантичній організації: а) затемнення специфіки зв'язків між семемами через вихід із ужитку лексем-носіїв проміжних значень, які раніше поєднували цілі групи значень, забезпечуючи зрозумілість логіки їхньої кореляції у межах гнізда; б) утворення нових ланцюжків похідних збагачує семантичну палітру гнізда значеннями (і співвідношеннями між ними), яких не існувало на попередніх хронологічних зрізах.

Підрозділ 1.6 «Верифікація результатів дослідження. Використання типологічних аналогій» присвячений систематичному зверненню до можливостей побудування ізосемантичних рядів як засобів верифікації запропонованих у дисертації історико-семасіологічних тлумачень і означає використання типологічних аналогій, що допомагають значною мірою знівелювати чинник суб'єктивності, який неодмінно супроводжує дослідника в процесі аналізу. Принагідно до методичного підґрунтя нашого дослідження доцільно говорити про метод побудування типологічної моделі розвитку значення в групі споріднених утворень, яка враховує не лише однаковість і регулярність семантичної зміни в парі «А» → «В» у синонімічних гніздах, але й *типовість і регулярність змін всього ланцюжка значень «А» → «В» → «С» → «D» у цих гніздах.*

Тривале існування лексичного гнізда у просторі й часі супроводжується істотними змінами в його формі (формальній будові його похідних) й семантиці. Вихід з ужитку окремих похідних, словотвірних пар чи навіть цілих словотвірних ланцюжків, затемнення формально-семантичних зв'язків між одиницями гнізда і натомість утворення нових лексем з усім спектром інноваційних значень руйнує стару систему гнізда,

змушуючи її постійно відтворюватися в оновленому вигляді, в якому нові стосунки співіснують із залишками старої формально-семантичної організації.

Спільність у розвитку семантики порівнюваних слів (різних мов) як одиниць одного лексичного гнізда й лексики різних генетичних мікросистем, однаковий результат цієї еволюції можуть мати різні причини: 1) семантична еволюція дослідженої лексики багато в чому відбувається відповідно до значеннєвих закономірностей, закладених у значенні коренів ще у праїндоевропейську добу як «програма»; 2) значеннєві зрушення у частині випадків реалізують загальні закономірності в розвитку мовного мислення, що може бути підтверджено типологічними аналогіями в розвитку семантики не лише індоевропейської лексики, а й лексики інших мовних сімей; 3) однакове протікання семантичних процесів у досліджуваних гніздах відбиває тривалі контакти носіїв германських, слов'янських та балтійських мов, що сприяло виробленню спільних інновацій у їхніх носіїв.

Розділ другий «Лексичні гнізда з базовою семантикою ‘набрякати, пухнути, роздуватися’ у германських, слов'янських та балтійських мовах» присвячено: 1) системному опису семантики германської, слов'янської та балтійської лексики, сформованої у лексичних гніздах із основами **oid-/aid-*; **b(e)u-/bh(e)ǫ-*; **bhel-*, **bhlē-*; **tēu-/tāu*; **bheu-/bheǫ-*; 2) побудуванню схем значеннєвих зрушень; 3) з'ясуванню невикористаних семантичною системою гнізда векторів семантичного розвитку; 4) з'ясуванню імпліцитних значень між кластерами семем.

У підрозділі 2.1 «Гніздо і.-є. **oid-/aid-* ‘набрякати’, ‘збільшуватися’» дається етимологічна орієнтація описуваного матеріалу, подано 10 моделей розвитку семантики германської лексики із цим коренем, розглянуто генетично тотожний слов'янський матеріал, представлений 7 моделями, пропонується пояснення розвитку значення за допомогою моделювання – 8 схем, розглядаються можливості побудування схем розвитку значення на основі залучення семантичних аналогій. та подано розподіл моделей за принципом наявності/відсутності образного компонента (метафоричні й неметафоричні семем), опис нереалізованих семантичних потенцій та опис імпліцитних значень, «законсервованих» у системі гнізда. Оригінального тлумачення дістали: 1) значення ‘сердити’, ‘злити’, ‘гнівний’ через стадію прихованого [‘наповнювати’] у германських і балтійських одиницях гнізда, пор. модель ‘більшати’, ‘рости’ → [‘наповнювати’] → ‘сердити, злити’, представлену д.-лит. *aidinti* ‘сердити, дратувати’ і д.-фриз. *eitel* ‘гнівний, буйний’ = ‘сповнений гніву’. Ці слова набули відповідної семантики у складі виразів із назвами емоцій на зразок рос. *исполненный гнева*, англ. *to swell with indignation* = *ледь стримувати гнів* (*swell* ‘надуватися’, ‘роздуватися’ змінювало семантику ‘бути сповненим’ у контекстах із назвами емоцій, так само й д.-лит. *aidinti* *‘наповнювати(ся) люттям, гнівом’ → ‘сердити’, ‘дратувати’ у сполученнях із *гнів*, *лють*); 2) співвідношення семем ‘гнойовик’, ‘гній’, ‘запалення’ : ‘отрута’ через стадію прихованого чи

втраченого [‘жовч’] у д.-англ. *āttor* ‘отрута; запалення’, *ǣt-er* ‘отрута’, ‘запалення’, н.-нім. *etter* ‘гній’, ‘отрута’ у рамках ‘набрякати’ → ‘гнойовик, запалення’ → [‘жовч’] → ‘отрута, трутизна’ у народній медичній термінології. Пор. аналогічно лат. *fel, fellis* ‘жовчний міхур, жовч у ньому’ і ‘отрута’.

У підрозділі 2.2 «Гніздо і.-є. **b(e)u-*, **b(h)eŷ-* ‘напухати, набрякати, надиматися’» дається етимологічна орієнтація описуваного матеріалу, запропоновано 13 моделей семантичних зрушень. Оригінального тлумачення тут дістала семема ‘молозиво’ (його пояснення відсутнє в етимологічних словниках) у таких германських прикладах, як англ. *beestings* ‘молозиво’, д.-англ. *beost* ‘т. с.’, д.-в.-н. *biost* ‘молоко новотільної корови’ (< **beusta* ‘молоко після отелення’), норв. *budda* ‘т. с.’. Воно трактується у межах моделі ‘пухнути’ → [‘густіти’ →] ‘молозиво’ із імпліцитними [‘густіти’] (молозиво – жовтувата, в’язка, густа рідина), пор. етимологічні зв’язки цього терміна в лит. *krėkenos* ‘молозиво’ < *krėkti* ‘згортатися (густіти)’, а також у тюркських мовах – тур. *aiz* ‘т. с.’, узб. діал. *u:z* ‘т. с.’, семантика яких включає ‘бути/ставати густим (про молоко)’. Також розглянуті такі семантично відокремлені германські назви посуду: д.-англ. *bolla*, англ. *bowl* ‘кубок, келих, чаша’, д.-в.-н. *bolla* ‘чаша’, д.-ісл. *bolli* ‘чаша, міра рідинних речовин’, що їх також зараховують до похідних зазначеного гнізда (В. В. Левицький). Зокрема, запропоновано звести їх до і.-є. **bhul-* – основи, варіантної за типом розширення до **bhur-* ‘різати, вирізати’ (пор. відомі випадки виникнення ‘чаша’ ← ‘різати’). Репрезентанти **bhul-* через реліктовість усього гнізда важко відділити від формально близьких одиниць гнізда **bhul-* ‘напухати; пухлина’. Наведено підтвердження того, що 5 із запропонованих моделей виявляють тенденцію до регулярної дії, що доводиться типологічними аналогіями, проведено поділ моделей на дві категорії: ті, в основі яких метафоричне використання відповідних слів, і моделей, позбавлених образності. Тут же виділені нереалізовані семантичні потенції (4) і приклади імпліцитних семем, представлених у трьох моделях.

У підрозділі 2.3 «Гніздо і.-є. **bhel-*, **bhlē-* ‘рости, набрякати, роздутися, пінитися, рясніти (чимось)’» подано інформацію про генетичні зв’язки форм цього гнізда, змодельовано 25 схем значеннєвих зрушень у германських, 10 семантичних моделей у слов’янських та 5 моделей у балтійській лексиці. Розглянуті с.-в.-н. *bolle* ‘брунька’ і ‘посудина округлої форми’, які засвідчують збіг в одній лексемі омонімічних форм *bolle* ‘брунька’ і *bolle* ‘посудина, чаша’, утворених в різних етимологічних гніздах: перша – у межах і.-є. **bhel-* ‘пухнути’, ‘рости’, а друга – в надрах і.-є. **bhul-* ‘різати’, пор. приклади творення назв посуду (чар, кубків та ін.) від дієслів із такою семантикою, а також випадки формального зближення й ототожнення похідних із цими етимонами. Тут же виділені нереалізовані семантичні зрушення (5) й названі імпліцитні значення (6).

У підрозділі 2.4 «Гніздо і.-є. **tēu-*, *təu-* ‘надуватися, набрякати’» встановлюються етимологічні зв’язки одиниць лексичного гнізда,

запропоновано 17 моделей семантичних зрушень у германських мовах, 14 моделей у слов'янських мовах і звернуто увагу на ідентичність словотвірних пар із початковими *žirь, *tukь і спільні принципи організації обох словотвірних гнізд загалом, що свідчить про тісний зв'язок обох слов'янських парадигм на різних етапах їхньої історії. Однак гніздо із базовим *žirь виявилось продуктивнішим, оскільки в ньому формувалися слова, що належали/належать до різноманітних **лексико-семантичних груп** (далі – ЛСГ) (у тому числі до технічної термінології), тоді як похідні від *tukь утворюють порівняно невелику, семантично вузько спеціалізовану групу. Змодельовано 19 типів значенневих зрушень у балтійських мовах. Також обґрунтовано правомірність виведення 11 семантичних зрушень, які виходять за межі досліджуваного матеріалу, виявляючи тенденцію до універсальності та наголошено на особливостях організації значення в субпарадигмах гнізда, утворених варіантними формами, виділено 2 нереалізовані семантичні зрушення, виявлено 3 приховані семіми.

Розділ третій «Гніздо **bheu-*, *bheцә-* ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’». Розгляд цього лексичного гнізда було виділено в окремий розділ через специфіку семантичної організації його конститутивних одиниць, яка суттєво відрізняється від системи значень інших чотирьох гнізд. Проблема системних відмінностей між виразно культуроносною семантикою одиниць гнізда **bheu-* і значеннями одиниць інших гнізд при спільній для всіх сумі базових (питомих) смислів частково вирішується, якщо припустити закріпленість похідних цих лексичних сімей за різними функціональними різновидами мови. Пор., з одного боку, мову побутового спілкування (одиниці всіх гнізд, окрім **bheu-*) і «високу» мову поезії, права із властивою їй соціальною термінологією і позначеннями способів буття людини і природи, де не могли виникнути, напр., «кулінарні» чи «соматичні» значення.

Подано 12 моделей семантичних зрушень у германських, 33 таких моделей у слов'янських та 14 моделей у балтійських прикладах. Обґрунтовано 11 типів розвитку значення, наведено 4 приклади нереалізованих семантичних переходів і обґрунтовано опозицію ігерентних і когерентних значень. *Ігерентні* (внутрішньо властиві) зумовлені реалізацією генетичної програми, закладеної в лексичному гнізді. Вони представлені меншою кількістю одиниць (16 моделей). *Когерентні* (набуті у процесі суспільного, цивілізаційного розвитку як віддзеркалення потреби схарактеризувати реалії соціального життя) значення представлені 35 моделями і, відповідно, ще більшою кількістю семем. Абсолютна меншість значень першого типу вказує на поступове затухання генетичної програми, тобто тенденції до розвитку семантики, заданих сумою елементарних архаїчних першосмислів, які, власне, і були стартом цієї програми. І навпаки, закріпленість одиниць гнізда **bheu-* за мовою «високого стилю» (первісно – мовою поезії, в надрах якої утворювалися соціальні терміни, суспільна лексика), багатою на лексику суспільних, абстрактних понять, понять із

царини моралі, волевиявлення тощо, спричинило семантичний відрив одиниць цього гнізда від одиниць інших синонімічних гнізд. Підтвердженням цивілізаційної природи значень другої (когерентної) категорії є факт їхнього формування у мовленнєвій практиці різних народів (германців, слов'ян, балтів) в умовах ареальних культурних контактів, коли вироблялися спільні культурні реалії.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні узагальнено теоретичні та практичні результати, отримані у процесі аналізу лексики.

1. Гніздовий підхід до вивчення лексики в індоєвропейському загальному мовознавстві за відносно короткий термін пройшов шлях у чотири етапи. Його становлення було неможливим без вироблення теорії структури індоєвропейського кореня, морфології індоєвропейського слова, дослідження закономірностей структурної еволюції індоєвропейського слова у мовах-нащадках. Багатоплановість природи лексичного гнізда зумовила множинність аспектів його вивчення, що у свою чергу призвело до ускладнення поняттєвого апарату дослідження. Одним із провідних підходів дослідження закономірностей формування семантики групи спільнокореневих слів є метод системного опису значень усередині лексичних гнізд як складних багаторівневих об'єктів, в основі яких два типи елементів – статичні й динамічні. Статичність і динамічність станів семантики сукупно аналізованих одиниць лексичних гнізд показують не лише сучасну кореляцію значень спільнокореневих слів, але й шляхи її можливого становлення (динаміку), а значить – логіку їхньої організації. Для вивчення закономірностей, що протікали в лексичному гнізді, для побудування еволюційної схеми семантики, яка би враховувала стан семантики спільнокореневих форм на кожному хронологічному етапі, необхідне розуміння гнізда як об'єкта, розтягнутого у часі через перманентну динаміку кількісного і якісного складу його конститутивних одиниць, а значить і зміну сукупності структурно-семантичних відношень між ними.

Результативність аналізу семантичних відношень усередині лексичних гнізд зумовлена чітким усвідомленням принципів їхньої організації. Логіка поєднання цих принципів не залежить від термінологічної гри (*кореневе гніздо, лексичне гніздо, історичне кореневе гніздо, генетичне гніздо, словотвірно-етимологічне гніздо*), яка ведеться навколо позначення подібних складноорганізованих лінгвістичних об'єктів: попри використані дослідниками різні терміни всі вони залежно від методичних акцентів позначають саме *лексичне* або ж *етимологічне гніздо*. Принагідно до вивчення системи значень сукупності спільнокореневих форм актуальний їхній синхронний опис за умови мінімальних змін у цій системі, тобто опис їх як *лексичних гнізд*, доступних для розуміння носіїв мови в її сучасному стані. Однак для визначення основних етапів і напрямків формування цієї

системи, а також для встановлення різниці, з одного боку, між породженням значень, історичним їх співвідношенням, а з іншого – між логікою сучасного розуміння системи значень, потрібне звернення до послідовності вертикальних «зрізів», тобто етимологічних гнізд, окремі рівні яких представлені лексичними гніздами. Співвідношення між лексичним і етимологічним гніздом у такому разі становить співвідношення між *системою* і *трансформою*, розтягнутою в часі.

2. Запропонований дослідницький алгоритм і критерії добору матеріалу свідчать, що найвищий рівень показовості складності й багатоаспектності системи семантичних змін мають дослідження, об'єктом яких є лексичне гніздо. Паралельний опис синонімічних гнізд близькоспоріднених мов має високий ступінь надійності для побудування на їхній основі моделей семантичних переходів. Це стає можливим лише за умови урахування синхронії (аналізу синхронних станів мовного значення у певний період мовної історії) та діахронії (аналізу наступності між різночасовими станами мови, послідовності змін у семантиці лексичних одиниць у різні періоди історії словника). Імовірність моделювання історії розвитку семантики слова аргументується зверненням до семантичних аналогій в інших лексичних гніздах чи загалом у лексиці неспоріднених мов, що засвідчує подібний або навіть тотожний шлях і результат розвитку аналогічної семантики. Семантична еволюція дослідженої лексики багато в чому відбувається відповідно до значенневих закономірностей, закладених у значенні коренів ще на початковому етапі формування семантики групи слів як «програма». Таким чином, умовно генетична «програма» – це закономірності, що визначають вектор еволюції значень одиниць гнізда і їхню кореляцію в різні періоди його історії, закладені в найдавнішу добу.

3. Семантична інвентаризація доступних для аналізу рефлексів похідних засвідчує достатньо широкий діапазон їхнього функціонування. Лексика цих гнізд входить до складу цілого ряду лексико-семантичних груп, а саме: 1) «фізичні процеси, дії, стани»; 2) «існування, буття»; 3) «довкілля і його стан»; 4) «природа і її явища», 5) «істота»; 6) «рослини (їхні частини, плоди і стан), їхнє використання»; 7) «побут, соціальне життя і суспільна термінологія»; 8) «господарська і будівельна діяльність»; 9) «фізичний стан людини і задоволення її потреб»; 10) «вольова дія»; 11) «психологічний стан людини, риси її характеру та поведінка»; 12) «якісна і кількісна характеристики»; 13) «ціннісні категорії»; 14) «тварина і її характеристики»; 15) «народна медична термінологія»; 16) «назви частин тіла»; 17) «кулінарна термінологія»; 18) «технічна термінологія і термінологія промислів»; 19) «кількісна характеристика й одиниці виміру»; 20) «органічні речовини»; 21) «міфологічні персонажі». Питома вага одиниць, які репрезентують ці ЛСГ, різна, що зумовлено рядом чинників: 1) семантична спеціалізація гнізд навколо асоціативно тісно спаяної сукупності предметів, явищ і процесів, за межами якої «семантична програма» практично не діяла; 2) прагнення уникнути дублювання цілих семантичних комплексів, які вже існували в

межах інших гнізд; 3) табування лексики; 4) ранній вихід із ужитку цілого ланцюжка значень; 5) чітка закріпленість похідних гнізда за різними функціональними різновидами мови.

4. Моделювання – процедура, необхідна для створення максимально повного уявлення про шлях розвитку семантики проаналізованих лексем. Дієвість подібного прийому у запропонованих моделях визначається тим, наскільки чітко обґрунтовано кожен крок у зрушенні значення слова в напрямку до його сучасного стану. У випадках, коли семантика доступних для аналізу лексичних одиниць не дає відповіді на питання про те, якою була невідома проміжна ланка семантичного ланцюжка, доцільне застосування допоміжного прийому семантичної типології, яка спирається на аналогію протікання семантичних процесів у мовах різних генетичних сімей, а тому слугує підтвердженням імовірності реконструйованої ланки. Використання цієї процедури дало змогу запропонувати 181 модель еволюційного розвитку семантики мовних одиниць у зібраному фактажі.

5. Попередньо встановлено 8 моделей зрушень значення, які через свою повторюваність у лексико-семантичних системах різних мов демонструють ознаки семантичних універсалій. Ці моделі і окремі значення, регулярно повторювані в 4–5 гніздах, можна вважати універсальним явищем не тільки у семантиці аналізованих гнізд, оскільки вони ілюструються як значенням генетично тотожних відповідників за межами досліджуваних мов, так і типологічними аналогіями з інших лексичних гнізд. Отже, подальший пошук у словнику мов інших сімей потенційно може довести їх статус як семантичних універсалій. Однак виділяється й 6 моделей, які можуть претендувати на статус власне семантичних універсалій, оскільки: а) мають підтримку в семантиці інших гнізд; б) мають близькі аналогії в семантиці мовних одиниць інших сімей, зокрема, в тюркській (всі – одиниці гнізда *bheu- ‘бути’).

6. Генетично тотожний матеріал інших індоєвропейських мов, який залучався як фон для порівняння і як доказ семантичної архаїки, що утримується більшістю одиниць гнізда, засвідчує семантичні зсуви, відсутні у германському, слов'янському та балтійському фактажі, хоча у цих трьох групах існували всі передумови для подібних зсувів. Очевидно, йдеться про нереалізовані семантичні потенції гнізд або неповноту наших уявлень про відповідну лексику досліджуваних мов. Крім того, попри різний ступінь реалізації спільних семантичних потенцій існують і *загалом* невикористані семантичною системою гнізд вектори розвитку значення, хоча всі умови для їхнього використання, здається, існують. Отже, доводиться констатувати наявність лакун в організації семантичної системи гнізд.

7. Сума семем у лексичному гнізді існує у складній системі зв'язків, організованій за принципом «примарна» → «секундарна». Проте спроба моделювання семантичного розвитку показує, що кластери значень груп і окремих пар спільнокореневих слів неможливо поєднати через відсутність між ними мотивованого зв'язку. Відповідно, постають труднощі у

побудуванні схем розвитку їхньої семантики як знаряддя для вивчення її в динаміці. Ключ до вирішення проблеми – припущення, що між кількома кластерами семем існує незафіксована *проміжна* семема, констатація якої забезпечує завершеність логіко-семантичного підґрунтя запропонованих моделей. Тобто маємо справу з переманентно прихованими, неявними елементами значення, які, не виходячи в явний семантичний діапазон (парадигму усвідомлюваних значень), продукують нові семем. Імовірно, що при більш детальній семантизації лексики, відбитої у джерелах, ці неявні значення можна було би експлікувати. Такі семем засвідчено у чотирьох гніздах, тоді як у п'ятому (**bheu-*) таких не виявлено.

Можна стверджувати, що гіпотеза дисертаційного дослідження підтверджена. Це стосується й тези про вичерпування «генетичної програми» гнізда: вона спостерігається в семантиці слов'янських і балтійських одиниць гнізд **b(e)u-* і **bhel-*, що зберігають невелику кількість значень порівняно з германською лексикою цих гнізд. Натомість у гнізді **bheu-* згасання семантичного потенціалу демонструє германська та балтійська лексика, тоді як слов'янська показує як значний ступінь збереження первинних значень, так і високий рівень продукування ними інноваційних семем.

Перспективи досліджень ми вбачаємо у: 1) вдосконаленні методики опису формацій заявлених лексичних сімей за рахунок деталізації аналізу їхньої семантичної історії та розширення порівняльного фону, що теоретично підведе нас до констатації універсальних і унікальних явищ не лише для названого гнізда, а й для цілої категорії слів різних мов, об'єднаних спільністю їхньої семантичної історії – прояву спільності еволюції мовного мислення; 2) контрастивно-типологічному описі специфіки формування значення назв реалій культурного побуту носіїв індоєвропейських мов, лексем на позначення їхньої специфіки світосприйняття; 3) поглиблення засад методики формулювання семантичних моделей, які ми вважаємо не тільки метою дослідження, але й більшою мірою знаряддям наукового пошуку, що дає тим більший і точніший результат, чим краще розуміють закладені в ньому можливості й володіють ним.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО У ПУБЛІКАЦІЯХ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у фахових виданнях України:

1. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. **b(e)u-*, **b(h)eu* у германських мовах (на індоєвропейському фоні). *Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах*. 2012. № 26. С. 156 – 168.

2. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. **bheu-*, **bheuə-* (**bhuā-*, **bhuē-*) : **bhōu-* : **bhū-* ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’ в германських, слов'янських та балтійських мовах (на індоєвропейському

фоні). *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. 2013. № 28. С. 176–184.

3. Коротка І. М. До семантики рефлексів і.-є. *tēu-, *təu-, *teuə-, *tūō-, *tū- ‘набрякати, надуватися’ в германських, слов’янських та балтійських мовах. *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. 2014. № 29. С. 140 – 149.

4. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. *bheu-, *bheuə- (*bhuā-, *bhuē-) : *bhōu- : *bhū- ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’ в германських, слов’янських та балтійських мовах (на індоєвропейському фоні) III. *Наукові записки*. 2014. Випуск 133. С. 161–174.

5. Коротка І. М. До семантики рефлексів і.-є. *tēu-, *təu-, *teuə-, *tūō- ‘набрякати, надуватися’ у германських, слов’янських та балтійських мовах. *Наукові записки*. 2017. Випуск 160. С. 71–87.

6. Короткая И. Н. Из индоевропейской соматической терминологии: к истокам значения ‘желудок’, ‘живот’. *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. 2012. Випуск 25. С. 192–203.

7. Коротка І. М. Семантика германських, балтійських та слов’янських рефлексів і.-є. *oīd ‘набрякати’ на індоєвропейському фоні. *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. 2013. Випуск 27. С. 179 – 188.

8. Коротка І. М. Типологія семантики рефлексів індоєвропейської основи *bhel- ‘пухнути, набрякати; рости’ в германських, слов’янських та балтійських мовах. *Наукові записки*. 2013. Випуск 115. С. 270–275.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

9. Коротка І. М. Семантика рефлексів і.-є. *bheu-, *bheuə- (*bhuā-, *bhuē-) : *bhōu- : *bhū- ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’ в германських, слов’янських та балтійських мовах (на індоєвропейському фоні). II. *Zbiór Artykułów Naukowych. Filologia, socjologia I kulturoznawstwo, osiągnięcia naukowe, rozwój, propozycje na rok 2015 (30.12.2015 – 03.01.2016)*. 2015. С. 62–71.

10. Коротка І. М. До семантики рефлексів гнізда і.-є. *tēu-, təu-, teuə-, tūō-, tū- ‘рости’, ‘надуватися’ в германських, слов’янських та балтійських мовах III. *Zbiór Artykułów Naukowych. Filologia, socjologia I kulturoznawstwo. Współczesne tendencje w nauce i edukacje (30.01.2016 – 31.01.2016)*. 2016. С. 36–41.

АНОТАЦІЯ

Коротка І. М. Семантична організація лексичних гнізд зі значенням ‘рости’, ‘збільшуватися’ у германських, слов’янських та балтійських мовах. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» МОН України. – Одеса, 2018.

Дисертацію присвячено дослідженню закономірностей семантичних зрушень, які відбувалися в групі індоєвропейських лексичних гнізд із синонімічним значенням ‘рости, збільшуватися’, одиниці яких засвідчені в германських, слов’янських та балтійських мовах. На підставі аналізу матеріалу п’яти лексичних гнізд висувається гіпотеза, за якою можливе виділення системних збігів у семантичній організації групи лексичних гнізд із синонімічними коренями, тлумачення однакового вектору й результатів семантичного розвитку кількох різнокоренових груп слів реалізацією в них спільної «генетичної програми» (семантичного потенціалу), яку попередньо характеризуємо як суму первинних смислів, здатних утворювати однакові ланцюжки семем незалежно в різних гніздах у різні періоди їхнього життя. Ознакою такої програми, з одного боку, є наявність в семантичній організації гнізд імпліцитних семем, відсутніх в описах відомої суми значень слів, однак цілком реальних з огляду на утворені від них вторинні значення. З іншого боку, передбачається вибіркковість реалізації такої «програми» в різномовних одиницях гнізда: в одній групі мов давній семантичний потенціал має втілення, тоді як в інших – ні (неактивовані «семантичні гени»). Втрата продуктивності одиниць певного гнізда у мовленнєвій практиці свідчить про вичерпування «генетичної програми».

Ключові слова: семантичне зрушення, модель розвитку, лексичне гніздо, «генетична програма», семасіологія, семема.

АННОТАЦИЯ

Короткая И. Н. Семантическая организация лексических гнезд со значением ‘расти’, ‘увеличиваться’ в германских, славянских и балтийских языках. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 – общее языкознание. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского» МОН Украины. – Одесса, 2018.

Диссертация посвящена исследованию закономерностей семантических сдвигов, которые происходили в группе индоевропейских лексических гнезд с синонимическим значением ‘рости, увеличиваться’, единицы которых засвидетельствованы в германских, славянских и балтийских языках.

Используемые при процедуре анализа гнезд *oǵd-/*aǵd-; *b(e)u-, *b(h)eũ-; *bhel-, *bhlē-; *tēu-, tēu- германские, славянские и балтийские слова относятся к таким лексико-семантическим группам: «физические процессы и действия», «физическое состояние человека», «состояние окружающей среды», «народная географическая терминология», «явление природы», «животное и его характеристики», «народная медицинская терминология»,

«название частей тела», «кулинарная терминология», «техническая терминология и терминология промыслов», «количественная характеристика и единицы измерений», «ценносные категории», «органические вещества», «растения», «мифологические персонажи». Большая часть семем обусловлена закономерностями, что действовали всередине гнезд как генетическая программа. То есть, если базовый набор дискретных смыслов 'надуваться', 'увеличиваться' предусматривал движение в направлении названий действий, процессов, объектов окружающей среды и названий, связанных с жизнедеятельностью человека, то, конечно, абсолютное большинство рефлексов будет иметь значение, в основе которых лежат соответственные семы.

Сформирована в гнезде *bheu-, bheцэ- 'рости, развиваться', 'быть, существовать', 'жить, населять' лексика представляет семантическую многоплановость и относится к таким лексико-семантическим группам: «физические процессы, действия, состояния», «существование», «состояние окружающей среды», «природа, существо», «ростения, их использование», «быт, социальная жизнь», «хозяйственная и строительная деятельность», «физическое состояние человека и удовлетворение его потребностей», «волевое действие», «психологическое состояние человека, черты его характера и поведения», «качественные и количественные характеристики», «ценностные категории», «животное и его характеристики», «народная медицинская терминология».

Наибольшим количеством тут представлены семемы, которые характеризующие существование, социальную жизнь, хозяйственную деятельность, общественную терминологию. В то время как другие значения составляют небольшую группу, находясь на периферии семантического спектра гнезда. Учитывая характер моделей семантических сдвигов эти значения составляют архаичную категорию, то есть они отражают элементарные ассоциации, логические связи, повторяя аналогическое развитие базовых смыслов в других гнездах. Поскольку давний потенциал имеет тенденцию к стиранию в борьбе с инновациями, то архаика уступила место экзистенционной, социально значимой семантике, которая возникла позже и практически полностью вытиснила первобытные значения.

На основании анализа материала пяти лексических гнезд выдвигается гипотеза, при которой возможно выделение семантических совпадений в семантической организации группы лексических гнезд из синонимическими корнями, толкование одинакового вектора и результатов семантического развития нескольких разнокорневых групп слов реализацией в них общей «генетической программы» (семантического потенциала), которую предварительно характеризуем как сумму первичных смыслов, которые способны образовывать одинаковые цепи семем независимо в разных гнездах в разные периоды их жизни. Признаком такой программы, с одной стороны, есть наличие в семантической организации гнезд имплицитных семем, которые отсутствуют в описании известной суммы значений слов, однако в

полной мере реальных с точки зрения на второстепенные значения, что от них образовались. С другой стороны, предполагается избирательность реализации такой «программы» в разноязычных единицах гнезда: в одной группе языков давний семантический потенциал имеет воплощение, тогда как в других – нет (неактивированы «семантические гены»). Потеря продуктивности единиц конкретного гнезда в речевой практике свидетельствует об истощении «генетической программы».

Ключевые слова: семантический сдвиг, модель развития, лексическое гнездо, «генетическая программа», семасиология, семема.

SUMMARY

Korotka I. M. The semantic organization of lexical nests with the meaning of 'growth', 'increase' in Germanic, Slavic and Baltic languages. – Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Philology. Speciality 10.02.15 –General Linguistics. – The State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky” of the Ministry of Education and Science of Ukraine. Odessa, 2018.

The dissertation is devoted to the study of the patterns of semantic changes that took place in the group of Indo-European lexical nests with synonymous values 'to grow, to increase', units of which are certified in the Germanic, Slavic, and Baltic languages. On the basis of five lexical nests' material analysis, we suggested hypothesis that allows the selection of systemic coincidences in the semantic organization of the lexical nests' group with synonymous roots, the interpretation of the same vector and the results of the semantic development of several multi-rooted group of words by implementing a common "genetic program" (semantic potential), which we previously described as the sum of primary meanings, capable of forming the same sememes' chains independently in different nests in different periods of their lives. Such program indication, on the one hand, is the implicit sememe presence in the semantic word organization, that are absent in the description of the known amount of the words' meanings, but very real from the view of the formed secondary meanings. On the other hand, the selection of such "program" provides in the multilingual word units: in one group the ancient semantic potential is realized, while in others - no (nonactivated "semantics genes"). Loss of productivity certain word nest in speech practice indicates the exhaustion of the "genetic program".

Key words: semantics shift, development model, lexical root, «genetic program», semasiology, sememe.